

**КОВЕРЗНЕВ В. О., к. ю. н.,**  
заступник голови Деснянського  
районного суду міста Чернігова,

**ПЕРЕВЕРЗЄВ О. М., к. ю. н., доцент,**  
доцент кафедри менеджменту та  
господарського права Донецького  
національного технічного університету

### ПРАВОВІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ КООПЕРАЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті здійснено науковий аналіз історії становлення і розвитку кооперації в Україні, запропоновано авторське визначення кооперації, розроблено пропозиції, спрямовані на покращення умов діяльності кооперації.

**Ключові слова:** *кооператив, кооперація, кооперативний рух, відродження кооперації, кооперативне законодавство.*

В статье проведено научный анализ истории становления и развития кооперации в Украине, предложено авторское определение кооперации, разработаны предложения, направленные на улучшение условий деятельности кооперации.

**Ключевые слова:** *кооператив, кооперація, кооперативное движение, возрождение кооперации, кооперативное законодательство.*

The scientific analysis of the history and development of cooperatives in Ukraine is given in the article, the author's definition of cooperation proposed here also developed proposals aimed at improving the environment of cooperation.

**Keywords:** *cooperative, co-operatives, co-operative movement, the revival of cooperatives, cooperative legislation.*

Одним із важливих напрямів реалізації структурних змін в економіці України та формуванні її багатукладності є розвиток кооперації. Зорієнтована безпосередньо на внутрішній ринок, кооперація здатна справляти позитивний вплив на економічні процеси в країні, створити

необхідні стартові умови для реалізації підприємницької ініціативи громадян, забезпечення зайнятості широких верств населення та посилення їх соціального захисту. Міжнародний досвід розвитку кооперації свідчить, що кооперативи виступають не лише засобом взаємодопомоги та співробітництва, але й є потужним інструментом подолання кризових явищ в економіці, розгортання виробничої та торговельної діяльності, зростання матеріального добробуту населення. За даними Міжнародного кооперативного альянсу, кооперативні організації у світі об'єднують майже 800 млн. населення та надають більш ніж 100 млн. робочих місць. В умовах, коли ринкові перетворення в Україні не набрали ще позитивного соціального змісту і супроводжуються безробіттям значної частини населення, активне залучення до реального сектора економіки виробничих кооперативів значно прискорить розвиток вітчизняного виробництва, створить додаткові робочі місця, сформує соціально-побутову інфраструктуру.

Натомість, аналіз законодавства про кооперацію свідчить про його безсистемність та необхідність подальшого вдосконалення, а у науковій літературі залишаються недослідженими багато аспектів правового становища кооперативів. Історичну та наукову цінність теорії кооперації складають, зокрема, праці таких відомих вчених, як Б. Мартос, М. Туган-Барановський, О. Чаянов, які дослідили соціально-економічну і правову природу й сутність кооперативних організацій. Серед сучасних наукових досліджень, присвячених окремим проблемам правової регламентації кооперативних відносин та аналізу правового становища кооперативів, важливо виділити роботи таких українських вчених, як О. В. Гафурова, Я. З. Гаєцька-Колотило, Р. В. Мавліханова, Т. П. Проценко, В. І. Семчик, Н. І. Титова, В. Ю. Уркевич, В. З. Ярчук та ін. Дослідженню економічних засад кооперації, аналізу проблем становлення й розвитку кооперативів присвячено роботи вчених-економістів С. Г. Бабенка, В. В. Гончаренка, В. В. Зіновчука, М. Й. Маліка та ін. Правова регламентація окремих сторін

діяльності кооперативів в Російській Федерації стала предметом наукових досліджень Т. Є. Абової, З. С. Беляєвої, Е. І. Павлової та ін. Натомість, залишається потреба у вирішенні низки науково-теоретичних питань правового статусу кооперативів, яка зумовлена необхідністю наукового забезпечення вдосконалення законодавства про кооперацію відповідно до стандартів права ЄС про компанії з метою підвищення ефективності цієї форми господарювання.

Для розробки пропозицій, спрямованих на створення належних умов функціонування кооперативів, з наукової точки зору представляє інтерес здійснення аналізу історико-правового аспекту становлення і розвитку системи кооперації в Україні, здійснення якого і є **метою** цієї статті.

Кооперативний рух набрав широкого поширення і розвитку понад 150 років тому в європейських державах із різними, так званими, ліберальними, економічними, політичними і соціальними системами, релігійними поглядами й ідеологією. Основною причиною, що сприяла об'єднанню в кооперативи, стали економічні та соціальні наслідки переходу до капіталізму.

Вважається, що ідея кооперативу виникла у XVIII ст., коли ряд соціальних реформаторів (Д. Беллерс, П. ван Плокбой) та письменників (Д. Дефо, Н. Ратиф де ля Бретон) висловились за добровільне об'єднання людей у громади для економічного співробітництва та самозахисту соціальних інтересів [1, с. 183]. Колективне, кооперативне начало становило основу соціального укладу землеробсько-ремісничої цивілізації, але ідея кооперативу зародилася лише тоді, коли промислова революція й зміни у суспільному житті розірвали попередній зв'язок окремої людини з традиційними, корпоративними формами побуту (селянською чи церковною громадою, цехом, гільдією) й залишили її наодинці з проблемами молодого індустріального суспільства.

Перші кооперативи, як альтернатива приватним капіталістичним підприємствам, виникли у першій половині XIX ст. у Великій Британії.

## ПРАВО ТА УПРАВЛІННЯ

---

Англійські кооперативи, створені в 20-30-ті роки XIX ст. під впливом ідей Р. Оуена і В. Кінга, мали тоді тимчасовий, перехідний характер. Наступна спроба кооперування була більш вдалою. Так, в 1844 р. у Рочделі за ініціативою ткачів виникло перше споживче Товариство чесних піонерів. Рочдельці запрошували до членства у своєму товаристві всіх, у той час, коли кооперативні асоціації школи Р. Оуена обмежувалися невеликою кількістю членів. Головними принципами діяльності рочдельського кооперативного товариства були [2, с. 23]: ведення справи за рахунок власних грошових коштів; сплата кооперативом невеликого відсотка прибутку на пайові внески; розподіл частини прибутку, що залишився після сплати обов'язкових платежів, між членами товариства відповідно до суми їх покупки; торгівля тільки доброякісним товаром із дотриманням правильної міри та за помірними ринковими цінами за готівку. Управління товариством здійснювалося із дотриманням демократичних принципів. На загальних зборах пайщиків кожен член, незалежно від розміру паю, мав тільки один голос. Принцип «один член – один голос» значною мірою відрізняв рочдельські кооперативи від попередників. Більшість із наведених засад рочдельської кооперативної доктрини і досі витримується в кооперації багатьох країн світу. Через 20 років після рочдельських піонерів з'явилися перші кооперативи в Італії, ще через 5 років (у 1869 р.) в Німеччині, а потім у Франції та інших країнах Європи.

У Франції та в Німеччині впродовж другої третини XIX ст. було сформовано доктрину виробничих асоціацій, згідно з якою лише добровільні самоврядні об'єднання виробників, члени яких спільно господарюють, зможуть забезпечити потреби людей у споживчих товарах та справедливий їх розподіл. Батьками доктрини виробничих асоціацій вважаються французький соціальний реформатор Ш. Фур'є і прибічники його ідей Ф. Бюше та Л. Блан. За задумом Ф. Бюше, виробничі асоціації мають володіти підприємствами, робітники яких будуть одночасно їх власниками і керівниками. Кожен з них

протягом року отримуватиме звичайну заробітну плату, а весь чистий дохід підприємства розподілятиметься таким чином: одна п'ята частина спрямовуватиметься у неподільний фонд товариства, решта буде поділена між членами пропорційно до їх праці, за винятком суми, яку вони погодяться виділити на взаємодопомогу [1, с. 166]. Неподільний капітал призначався для розширення господарської діяльності кооперативу. Планувалось, що виробничі асоціації використовуватимуть також працю найманих робітників, але після року праці у цьому об'єднанні робітник мав увійти до складу його членів. Таким чином, Ф. Бюше розробив тип виробничого товариства працівників суміжних спеціальностей, які провадять спільне виробництво та демократично керують ним для отримання підприємницького прибутку.

У 60-80-х р.р. XIX ст. кооперативна ідея в свідомості українців вимальовувалась лише як ідея громади (спілчанства). Масового характеру кооперативний рух на етнічних українських землях Російської імперії набрав лише на початку XX ст., що характеризувалося формуванням системи кооперативних організацій та утвердженням її як самобутнього явища економічного і суспільного життя. Сприяла цьому організаційна й матеріальна підтримка державою кредитних, а, в роки Першої світової війни, і споживчих товариств.

Творцем виробничих сільськогосподарських та промислових артілей в Україні був М. Левитський. Перша артіль М. Левитського, заснована ним у рідному селі Федвар на Херсонщині, розпочала свою діяльність 30 вересня 1894 року. Вона працювала на підставі завіреної нотаріусом письмової угоди між членами артілі, складеної самим організатором. Ця угода стала зразком для багатьох артілей, що виникали слідом за Херсонщиною в Катеринославській, Полтавській, Чернігівській, Київській губерніях [3, с. 41-42]. Зазначені артілі утворювались на таких умовах: вся земля членів об'єднувалась і передавалась у спільне володіння і користування артілі; все рухоме і нерухоме майно належало артілі і перебувало у спільному

користуванні; увесь врожай був спільною власністю; врожай після сплати боргів і податків розподілявся між членами за кількістю дорослих працівників; існування повного взаєморозуміння і взаємодопомоги [4, с. 16]. Зусиллями М. Левитського в Єлисаветграді, Одесі, Києві, Балті, Вінниці та інших українських містах були засновані ремісничі артілі (власне, виробничі кооперативи) [3, с. 42]. Розвитку виробничої кооперації сприяла поява у 1902 р. загальноросійського Закону про трудові товариства (артілі), в якому визначались загальні засади створення та діяльності такої організаційно-правової форми.

Лютнева революція 1917 р. суттєво змінила умови розвитку кооперації, кооперативи звільнились від численних обмежень і заборон з боку царського режиму, виникло більш сприятливе правове поле для їх діяльності. 20 березня 1917 р. Тимчасовим урядом було затверджено Положення про кооперативні товариства та їх спілки [5].

Ставлення радянської влади до кооперації було неоднозначним, що пояснювалось об'єктивними потребами та їх суб'єктивним розумінням. На початку 1918 р. шляхом численних декретів Раднаркому кооперація була реорганізована і включена в систему «воєнного комунізму». Радянська влада намагалася використати кооперацію для воєнних потреб, а потім включити в систему народного господарства. Декретом радянської влади «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій» (1920 р.) кооперацію, в тому числі виробничу, намагалися перетворити в «єдиний всенародний кооператив трудящихся». Відповідно до цього декрету, кооперативи та їх об'єднання повинні були влитися в споживчі організації даної місцевості, передати їм свої активи, технічне устаткування й персонал, і виконувати розподільчі функції Наркомпроду [3, с. 59].

В період НЕПу кооперативам повернули частину націоналізованого попередньо майна, а головне, право на добровільне членство, самостійне оперування капіталами й товарами, демократичне управління. Відновлення

кооперації здійснювалося на принципах добровільності кооперування, групової кооперативної власності та виборності органів управління кооперативами, що дало свої результати: на кінець 1926 р. в Українській РСР нараховувалось 3395 кооперативів, які об'єднували 453000 членів [3, с. 52-53].

Однак, на кінець 20-х років вони були ліквідовані, кредитні операції сільськогосподарських кооперативів були передані філіям державного банку, а їх майно – державним машинно-тракторним станціям і колгоспам або залишилось при сільській споживчій кооперації. В цей час в Україні залишилась лише споживча кооперативна система, якою керувала Укоопспілка; міська споживча кооперація була ліквідована у 1935 р.

У результаті «масової колективізації» переважну більшість сільського населення УРСР примусово об'єднали у так званих колективних господарствах, паралельно ліквідували селянські постачальні, збутові та збутово-переробні кооперативи.

Поступово в процесі суцільної колективізації фактично всі форми виробничої кооперації були перереєстровані в артілі, які стали єдиним видом колективного господарства (колгоспу). У Примірному статуті сільськогосподарської артілі, який був прийнятий Другим Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників і затверджений постановою РНК СРСР та ЦК ВКП (б) 17 лютого 1935 року [6], ще зберігались деякі кооперативні риси: наявність пайового фонду, можливість отримання пайового внеску в разі виходу з артілі. Але поступово колгоспи втратили останні кооперативні засади. Так, за Примірним статутом колгоспу, прийнятим III Всесоюзним з'їздом колгоспників 27 листопада 1969 року і затвердженим Постановою ЦК КПРС і РМ СРСР № 910 від 28 листопада 1969 року [7], колгоспи відмовились від пайових фондів; всі основні та оборотні виробничі фонди, а також основні фонди невиробничого призначення колгоспу було віднесено до неподільних фондів.



Протягом 1957-1960 р.р. була знищена промислова кооперація. На цей час в Україні діяло понад 24 тис. кооперативних майстерень та інших підприємств, торговельні обороти яких складали у сукупності 2029,7 млн. руб. На цих підприємствах було зайнято 326 390 осіб. Об'єднували промислові кооперативи 28 місцевих спілок та Укрпромгромада. Окремо існувало 6 об'єднань інвалідів. У 1930-х р.р. промислова кооперація не лише вціліла, а й кількісно зросла. У 1937-1938 р.р. промислові кооперативи виробляли 35% меблів, 42% металевих виробів, 35% виробів з вовни, переважну частку музичних інструментів і художніх виробів [1, с. 317]. Партійне керівництво СРСР на чолі з М. Хрущовим вирішило рішуче збільшити роль держави у цих галузях господарства. Внаслідок втручання з боку держави «конкурента» ліквідували, а майно промислових кооперативів перейшло до державної власності. Кооперація радянської України була складовою частиною соціалістичного господарства та цілком залежала від директив влади, а адміністрування діяльності кооперації призвело до її одержавлення.

Політика «перебудови» і прийнятий в 1988 р. Закон СРСР «Про кооперацію в СРСР» створили в радянській Україні певні передумови для відродження кооперативного руху (з деякими обмеженнями). Закон СРСР «Про кооперацію в СРСР» [8] став основою правового забезпечення перебудови відносин у сфері кооперації, здійснення та широкого розвитку кооперативного руху, насамперед, у сферах громадського харчування, будівництва, виробництва товарів та послуг масового споживання. За два з половиною роки, з січня 1988 р. по червень 1990 р., кількість кооперативних організацій зросла майже у 15 разів, число працюючих – у 34,6 рази, а обсяги реалізації товарів та послуг – більш ніж у 200 раз [1, с. 328].

Однак, в умовах централізованої економіки це багато в чому несло негатив. Кооперативи використовувались для перекачування державної власності в приватний сектор. На відміну від державних підприємств, вони



отримали право самостійно чи за домовленістю із споживачем встановлювати ціни на свою продукцію. В умовах дефіциту споживчих товарів та послуг це призвело до завищення цін на них. Заражені духом вільного ринку, однак в умовах жорстких законодавчих обмежень, кооператори змушені були вдаватись до порушення норм закону. У свідомості рядових громадян зростало переконання, що нова кооперація грабує народ та державу і культивує хабарництво та злочинність. Як реакція на незадоволення значної частини населення, Верховною Радою СРСР у жовтні 1989 р. були прийняті поправки до Закону «Про кооперацію в СРСР», яким радам народних депутатів надавалося право встановлювати граничні ціни на основні споживчі товари та послуги, і вводився державний контроль за ціноутворенням у системі кооперації [3, с. 63-64]. Під тиском громадської думки, влада поступово позбавила нові кооперативи всіх пільг і встановила обмеження на заробітну платню. Натомість з'явилися пільги для малих підприємств, що викликало хвилю перереєстрації частини кооперативів у малі підприємства.

Здавалося б відродженню кооперації мав посприяти початок ринкових реформ. Однак, із проголошенням курсу на перехід до ринку відродження, широкого кооперативного руху не відбулося. В 90-ті роки всі устремління були спрямовані на «прихватизацію» державного майна, чому більше «сприяло» використання інших, створених ринковим законодавством, господарсько-правових форм. Й пізніше через існування «тіньової економіки» та кланових стосунків справжні кооперативи не могли розраховувати на значні господарські здобутки та успіх своєї соціальної місії.

Отже, занепад моралі, відсутність сталих традицій кооперативного руху, культури кооперативної діяльності та суттєві прорахунки у правовому регулюванні господарських відносин обумовили стан, за якого організаційно-правова форма кооперативів фактично залишається незатребуваною.

Законодавчі передумови для розвитку кооперації в Україні уже загалом склалися. Конституційно забезпечується право громадян об'єднуватись в кооперативи (товариства) та їх об'єднання (спілки), підтверджується рівність всіх суб'єктів права перед законом. І хоча в Конституції України колективна (у тому числі кооперативна) форма власності не згадується, вона підлягає захисту нарівні з іншими формами власності. Цивільний і Господарський кодекси України визнали кооперативи рівноправними суб'єктами економіки. Завершується також процес формування спеціального кооперативного законодавства: було прийнято Закони України (далі – ЗУ) «Про споживчу кооперацію» від 10 квітня 1992 р., «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р., «Про кредитні спілки» від 20 грудня 2002 р. Держава офіційно визнавала суспільну значущість кооперативів і гарантувала їх економічну самостійність та право власності на кооперативне майно. Широкі можливості для розвитку всіх видів кооперативів, у тому числі виробничих, з'явилися після прийняття 10 липня 2003 р. ЗУ «Про кооперацію», який визнав кооперативи економічно незалежними, самоврядними та соціально орієнтовними об'єднаннями фізичних та/або юридичних осіб.

Указом Президента України «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах» № 1348 від 19.12.2000 р. передбачено сприяння державної адміністрації кооперативам та ініціативним групам громадян у кооперативній пропаганді і створенні матеріальних умов для відродження кооперації. У 2000 р. було розроблено Концепцію розвитку національного кооперативного руху, відповідно до якої майбутній розвиток української кооперації пов'язаний із розвитком виробничих, обслуговуючих, споживчих і багатопрофільних кооперативів у сільському і лісовому господарстві, сировинно-видобувних галузях, промисловості, будівництві, на транспорті, у сфері торговельних, побутових, соціальних, культурних і фінансових послуг, як це відбувається у розвинутих країнах світу [9, с. 16-

17]. У червні 2001 р. на установчих зборах уповноважених представників Центральної спілки споживчих товариств України (Укоопспілки), всеукраїнської спілки сільськогосподарських кооперативів та Асоціації кредитних спілок України було створено Національний кооперативний альянс України, головні завдання діяльності якого визначаються об'єктивними потребами подальшого розвитку як української кооперації в цілому, так і складових частин українського кооперативного руху.

Однак для успішної реалізації кооперативного законодавства немає не тільки економічних, а й соціальних передумов.

Аналіз тенденцій в розвитку економіки і суспільства дозволяє зробити такі **висновки**.

Нормальному розвитку й функціонуванню виробничої кооперації в Україні, на наш погляд, сьогодні перешкоджають відсутність чіткої та послідовної державної економічної політики щодо розвитку виробничої кооперації в Україні. Серед системи бажаних заходів – надання з боку держави пільг, в тому числі у сфері оподаткування і кредитування кооперативів.

Це здатне дати поштовх для відродження навиків самоорганізації населення, які були втрачені за часи радянської влади та пострадянського свавілля. Держава може сприяти створенню кооперативних спілок на основі закону, включивши існуючі та новостворювані кооперативи у створені за законом спілки за територіальною ознакою, створити організаційні умови для співпраці та взаємодопомоги, налагодити кредитування кооперативів, державні закупівлі тощо, тобто провести систему заходів, здатних дати поштовх розвитку кооперації (на кшталт інкубатора). Потрібно відроджувати зусиллями держави те, що раніше зусиллями держави було занедбане та навіть знищене (як то колгоспи, про які зараз можна тільки з жалем згадувати, дивлячись на знедолені поля та зруйновані ферми). До того ж, це потрібно для вирішення нагальних проблем, що стоять перед державою, як

тактичних (вирішення проблеми безробіття, підвищення рівня соціальної захищеності малозабезпечених верств населення тощо), так і стратегічних (відродження моральних якостей народу, які й сприяли свого часу виникненню кооперації, відродження соборної України не тільки в промовах суспільних діячів, а і в категоріях повсякденного життя, що здатне призвести як до істинної самоідентифікації українського народу, так і до економічного піднесення загалом).

### Список використаних джерел:

1. Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : підручник / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – 513 с.
2. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Тип. тов-ва И.Н. Кушнерева и комп., 1919. – 508 с.
3. Кооперативне право : підручник для студентів кооперат., сільськогосп., екон., юрид. вищих навч. закл. і фак. / за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін Юре, 1998. – 336 с.
4. Федорович В. Правові основи створення та діяльності сільськогосподарських кооперативів в Україні / В. Федорович. – Львів : Атлас, 1998. – 142 с.
5. Постановление Временного правительства «О кооперативных товариществах и их союзах» от 20 марта 1917 г. // Сборник Постановлений и Декретов по кооперации. – М. : СВКС, 1919. – С. 23 – 38.
6. Примерный устав сельскохозяйственной артели, принятый II съездом колхозников-ударников и утвержденный СНК СССР и ЦК ВКП (б) 17 февраля 1935 г. – Омск : Омское област. госуд. изд. - во, 1950. – 31 с.
7. Примерный устав колхоза, принятый III Всесоюзным съездом колхозников и утвержденный Постановлением ЦК КПСС и СМ СССР № 910 от 28 ноября 1969 г. – М. : Колос, 1969. – 40 с.

8. О кооперации в СССР : Закон СССР от 26 мая 1988 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1988. – № 22. – Ст. 355.

9. XXXI ICA Congress. Manchester 1995. Agenda and Reports. – Geneva, 1995. – P. 3 – 83.

*Стаття надійшла до редакції 29.11.12*